

AD HONOREM

Ad honorem Neven Budak
**Ad fontes et initia: O početcima ustanove
kneštva u dalmatinskim gradovima**

Tekst je napisan na osnovi predavanja kojega sam održao povodom svečanog oproštaja Nevena Budaka na Filozofskom fakultetu 22. listopada 2022. godine – baš kao što je on kao gost Sveučilišta u Kielu održao predavanje o pokrštanju Hrvata povodom akademske proslave moga šezdesetog rođendana 2012. godine.

Postoje tri razloga zašto sam se nakon kratkog razmišljanja odlučio za ovu temu o početcima ustanove kneštva u dalmatinskim gradovima:

1. Već dulje vrijeme imao sam namjeru napisati raspravu na hrvatskom jeziku o kneštvu, ključnom tematskom krugu iz svoje disertacije, koja je objavljena na njemačkom 1984.¹ Moji su tadašnji zaključci prihvaćeni u hrvatskoj historiografiji – najopširnije kod Nevena Budaka: u njegovoj knjizi *Povijest hrvatskih zemalja u srednjem vijeku*,² ali nigdje nije predstavljena moja tadašnja argumentacija. Dakle, u ovoj ću raspravi prvi put iznijeti svoju argumentaciju na hrvatskom – uz povratak *ad fontes*, na izvore.
2. Kada sam primio poziv, razmišljao sam prije odluke o temi: Što se očekuje od mene povodom ovakvog dana? Koja je moja uloga u historiografskom diskursu o hrvatskoj povijesti kroz sada već četiri desetljeća? Kolegice i kolege me ipak najviše povezuju s istraživanjima o povijesti gradova u srednjem vijeku. Najjasnije mi je to postalo već 1993. kada sam ljetni semestar proveo kao gost-predavač na Filozofskom fakultetu u Zagrebu te ponudio, među ostalim, jedno predavanje o povijesti Rusije od vremena Petra Velikoga do revolucije 1917. godine. Jednog dana prišao mi je neki student i rekao: „Zanimljivo je ovo predavanje, ali ipak nam je najljepše kada govorite o trogirskim privilegijima.“
3. Ova se tema mogla dobro povezati s mogućnošću da govorim o tome kako se znanstvena biografija Nevena Budaka ispreplela s mojom. Sve je počelo krajem listopada ili početkom studenog 1976. u Dvorani I Filozofskog fakulteta u

1 Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*.

2 Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 291-292; Klaić, *Trogir u srednjem vijeku*, 52; Birin, „Pregled političke povijesti Hrvata u ranome srednjem vijeku“, 37-72, 68; Karbić „Društvo“, 123-132.

Zagrebu. Došao sam tada kao student četvrte godine na specijalizaciju iz Heidelberga. Dobro se još sjećam živahnog načina na koji je Nada Klaić predavala o povijesti Hrvata u srednjem vijeku.³ Moram napomenuti da u to vrijeme u Heidelbergu nije bilo nijedne profesorice, ni na povijesti, a ni na slavistici. Na ovom sam predavanju upoznao Nevena Budaka i druge buduće zagrebačke kolege i prijatelje. Riječ *initia*, „početci“ iz naslova ne upućuje dakle samo na početke ustanove kneštva, nego i na ove prve susrete prije skoro pola stoljeća.

Imao sam tada namjeru da za boravka u Zagrebu priprelim diplomsku radnju za Heidelberg, i govorio sam o tome s Nadom Klaić. Predložila mi je da pročitam njezinu raspravu „Još jednom o takozvanim privilegijama trogirskog tipa“ iz 1973. godine⁴ i da ocijenim je li u pravu ona ili mađarski povjesničar György Györffy, koji je četiri godine ranije dosljedno branio diplomatsku i povijesnu autentičnost privilegija.⁵ Sjećam se kako sam se uz rječnik borio s tekstem čitajući raspravu u sobi u studentskom domu na Savi. A već nakon nekoliko tjedana postao sam redovni korisnik Nacionalne i sveučilišne knjižnice u staroj zgradi na Marulićevu trgu – koja igra u mom životu ključnu ulogu i zbog toga što sam tamo upoznao suprugu.

Nada Klaić u raspravi je, među ostalim, zastupala tezu da je trogirski privilegij kralja Kolomana s datumom 1108. sačuvan samo u iskrivljenom obliku, ali da je po sadržaju autentičan, da je kralj doista obećao građanima pravo da izaberu *episcopum vero aut comitem*, „biskupa ili kneza“, te da je Koloman uveo ustanovu kneštva u dalmatinskim gradovima, koji su tada došli pod njegovu vlast. Time je odbacila stav Ernsta Mayera, Josepha Deéra, Ferde Šišića⁶ i drugih autora, koji su tvrdili da je *comes*, „knez“, samo novi naziv za tradicionalnu službu priora.⁷

Nakon boljeg upoznavanja šireg kruga raspoloživih izvora počeo sam se pitati nije li trogirski privilegij iz 1108. godine, neovisno o pitanju formalne strane, zapravo djelomično povijesna krivotvorina. Došao sam do pretpostavke da je Koloman Trogiranima potvrdio samo pravo na izbor biskupa po staroj tradiciji i da je potvrda prava na izbor *comesa*, „kneza“, kasniji umetak u tekst. Tezu koju sam predstavio već u diplomskom radu iz 1978. godine, razradio sam i detaljno obrazložio u okviru disertacije. Tako sam i u svojoj monografiji *Povijest Hrvatske* iz 2006. spomenuo samo pravo na izbor

3 Usp.: Grgin, „Šokantne novosti – uspomene jednog studenta prve godine povijesti s predavanja Nade Klaić“, 87-92.

4 Klaić, „Još jednom o tzv. privilegijama trogirskog tipa“, 15-87.

5 Györffy, „O kritici dalmatinskih privilegija 12. stoljeća“, 97-108.

6 Mayer, „Die dalmatinisch-istrische Munizipalverfassung und ihre römischen Grundlagen“, 226; Deér, „Die dalmatinische Munizipalverfassung unter der ungarischen Herrschaft bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts“, 380; Šišić, *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1301)*, 13-14; Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, 225; Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 200.

7 Trpimir Macan navodi da je Koloman građanima priznao „slobodu izbora biskupa i priora“, v.: Macan, *Povijest hrvatskoga naroda*, 72.

biskupa.⁸ U ovom članku želim predstaviti svoju argumentaciju na hrvatskom jeziku, a neke ću pojedinosti i revidirati.

Prvo ću skicirati situaciju prije dolaska kralja Kolomana pred dalmatinske gradove, a onda ću obraditi temu slijedom pitanja:

- *Govori li forma trogirskog privilegija protiv njegove autentičnosti?*
- *Koji argumenti govore u prilog tomu da Koloman nije uveo ustanovu gradskog kneza?*
- *Kada je uvedena ustanova gradskog kneza?*
- *Koji je ugarsko-hrvatski kralj prvi potvrdio pravo na izbor gradskog kneza?*

Na početku 12. stoljeća dalmatinski su gradovi još uvijek bili formalno pod bizantskom vlašću, ali su zapravo uživali potpunu autonomiju. Hrvatski kraljevi već su dugo podržavali crkve i samostane u sjevernodalmatinskim gradovima, ali nema tragova vršenja ikakve konkretne vlasti. U borbi za vlast u Hrvatskoj nakon smrti kralja Zvonimira 1089. godine na kraju su Arpadovići bili uspješni. Mogli su se pozivati na rodbinsku vezu prema kojoj je Zvonimir bio šogor kralja Ladislava. Njegov je nećak i nasljednik Koloman po svemu sudeći pridobio hrvatske velikaše i bio okrunjen za hrvatskog kralja u Biogradu 1102. godine.⁹

Od početka 11. stoljeća Venecija je nastojala vezati dalmatinske gradove uz sebe; ali svi uspjesi su bili kratkotrajni. Kralj Koloman i mletački dužd potvrdili su prijateljstvo 1097. godine, ali je Koloman već tada izrazio sumnju u pravo dužda da u svojoj intitulaciji navodi i Dalmaciju i Hrvatsku.¹⁰ Slažem se s ocjenom Nevena Budaka u njegovoj knjizi *Prva stoljeća Hrvatske* da „Dalmacija u to vrijeme već odavno nije postojala kao jedinstvena cjelina, već je svaki grad zasebno odlučivao o svojoj sudbini.“¹¹ U ovim je okolnostima kralj Koloman poduzeo pohod na obalu najvjerojatnije 1105. godine. Očito su uz posredovanje crkvenih dostojanstvenika gradovi Split, Trogir, Zadar i Rab priznali njegovu vlast. Dok je kralj sâm ušao u kopnene gradove, u Rab je poslao brodove pod banom Ugra. U slučaju Splita, Zadra i Raba ugarska je vojska na početku naišla

8 Steindorff, *Povijest Hrvatske. Od srednjeg vijeka do danas*, 43; Steindorff, *Geschichte Kroatiens. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, 47.

9 Krunidba u Biogradu spominje se samo u Kolomanovoj potvrdi prava zadarskog samostana sv. Marije iz 1102., sačuvanoj u samostanskom kartularu, v.: *Zadarski kartular samostana svete Marije*, 256-257. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (dalje: CD) II, 9-10; Györffy, *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia* (dalje: DHA), 330.

10 CD II, 1-2 [datira oko god. 1101-1102.]; DHA, 326-327. Gledajući na konkretne okolnosti oko 1097. godine kada mletačka vlast na istočnojadranskoj obali još nimalo nije bila učvršćena, nije vjerojatno da je Koloman tada duždu potvrdio posjed svih gradova i kaštela. Pismo je sačuvano tek u zborniku *Codex Trevisaneus* iz 15. stoljeća, dakle pri ovom širokom obećanju radi se najvjerojatnije o kasnijem umetku iz sredine 14. stoljeća kada je Venecija za vrijeme sukoba s ugarsko-hrvatskim kraljevima prije zadarskog mira 1358. g. htjela ukazati na što veću starost mletačkih prava na obalne gradove.

11 Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 126.

na otpor. Samo je Trogir, po svemu sudeći, odmah otvorio vrata Kolomanu. Neprijeporno je da je kralj u ovom kontekstu dodijelio povlastice svim tim gradovima.¹²

Želim naglasiti da početak 12. stoljeća oskudijeva izvorima. Pojedini momenti izranjaju iz prošlosti, ali ih je teško povezati u cjelovite slike te ostaje dosta prostora za različite povijesne rekonstrukcije, počevši od godine pohoda kralja Kolomana i itinerara kojim se kretala njegova vojska.¹³ No, te okolnosti ne utječu na mogućnost da se daju jasni odgovori na pitanja iz ove rasprave. Pristupimo dakle prvom pitanju.

Govori li forma trogirskog privilegija protiv njegove autentičnosti?

Kao što je poznato, tekst privilegija sačuvan je samo u knjizi *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex* Ivana Lučića iz 1666. godine,¹⁴ a već je Lučić ustanovio u komentaru talijanskog prijevoda *Memorie istoriche di Tragurio* iz 1673. da primjerak isprave očito nije iz doba Kolomana i da pečat na njemu nije autentičan.¹⁵ Prema Lučiću, ispod teksta Kolomanova privilegija s datacijom u 1108. godinu slijedila je potvrda Kolomanove povlastice koju je kralj Stjepan II. dao 1124. također Trogiranima i Splitsanima.¹⁶ Kolomanova je povlastica precizno datirana: „Godine Gospodnjeg utjelovljenja MCVIII, V mjeseca, XXV dana, dvanaeste godine mog vladanja“.¹⁷ I po tome što bi 1108. godina odgovarala 13. godini Kolomanove vladavine i zbog mogućnosti da je pri dataciji korišten *calculus pisanus*, u hrvatskoj historiografiji ponekad se tvrdi da je riječ o 1107. godini prema današnjem računanju vremena. Slažem se s Lujom Margetićem da je datacija u tom obliku s brojem godina vladanja najvjerojatnije dodana tek pri kasnijem sastavljanju sačuvane isprave.¹⁸ To, međutim, ne znači da je datum izmišljen, ili je predložak bio datiran baš u 1108., ili je sastavljač sačuvane verzije loše pročitao broj u predlošku, ili je raspolagao na primjer nekim izgubljenim mjesnim analizama koji su povezali Kolomanov dolazak u Trogir s godinom 1108.

12 Opširno prikazano u: Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*, 49-62.

13 Slično: Makk, *The Árpáds and the Comneni*, 129, bilj. 112. Neovisno o detaljnom prikazu borbi i političkih aktivnosti svih strana Ferenc Makk ne diskutira o promjenama u unutrašnjem uređenju dalmatinskih gradova.

14 *CD II*, 19; *DHA*, 357.

15 Lucio, *Memorie istoriche di Tragurio ora detto Trau*, 19; hrvatski prijevod Lučićevih objašnjenja, v.: Kostrenčić, „Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom“, 60. György Györffy upozorava na mišljenje Györgyja Prayja iz 1805., da se možda radilo o pečatu hercega Kolomana, brata kralja Bele IV., v.: Györffy, „O kritici dalmatinskih privilegija 12. stoljeća“, 103.

16 *CD II*, 37; *DHA*, 416.

17 † *Anno dominice incarnationis MXVIII., mense V., die XXV. Anno XII regni mei*. Prijevod na hrvatski: Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, 89.

18 Margetić, „Vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XII st. i njegovi izvori“, 223; Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*, 16 (ispravljen datum na 1105). Irena Benyovsky Latin datira prisegu na 1105. godinu bez daljnje obrazloženja, v.: Benyovsky Latin, *Srednjovjekovni Trogir*, 21-22.

U hrvatskoj je historiografiji prihvaćeno da je Koloman ušao u Zadar 1105. godine¹⁹ Je li kralj dakle boravio na obali više godina odjednom i položio zakletvu Trogiranima tek 1107. ili 1108. godine? Ili je li nakon boravaka 1102. i 1105. došao po treći put na obalu²⁰ i obnovio pri tome već jednom obećane povlastice?²¹ Na temelju izvora koji su nam na raspolaganju nećemo pronaći jednoznačan odgovor, ni na pitanje u kojem je redosljedu kralj posjetio gradove.²² Važan je na kraju samo opći okvir – da se događaji u svezi s uspostavljanjem Kolomanove vlasti nad sjevernodalmatinskim gradovima odnose na razdoblje 1105. – 1108. godine – a uz to, u kojoj je godini u ovom okviru kralj zajamčio Trogiranima njihova prava, nije ni važno za odgovore na pitanja iz ove rasprave.

Tekst iza datuma glasi:

Ja, Koloman kralj Ugarske, Hrvatske i Dalmacije zaklinjem se na sveti križ vama Trogiranima, svojim vjernim građanima (da ću održati) čvrsti mir; meni i mom sinu i mojim nasljednicima nećete plaćati tribut. I potvrđivat ću biskupa i kneza koga izaberu svećenstvo i puk. I dopustit ću da se služite svojim zakonom od starine, osim što će od gradske lučke pristojbe od stranih lađa kralj imati dvije trećine, *comes* trećinu, a biskup desetinu.²³

Prema daljnjim odredbama, građani će primiti Ugre ili druge strance samo po svojoj volji, građani su oslobođeni od obaveze ugošćivanja kralja. Njihovim kućama osiguran je mir, svatko ima pravo napustiti područje vlasti kralja po svojoj volji.

Potom slijedi rečenica: „A ovu prisegu potvrdili su kralj i nadbiskup Lovro i ugarski župani. Ja, Ivan dvorski župan, odobravam i potvrđujem“,²⁴ a s istom formulom i još

19 I Györffy prihvaća ovu godinu, v.: Györffy, „O kritici dalmatinskih privilegija 12. stoljeća“, 101. Odbačeni su Šišićevi argumenti po kojima je Koloman ušao u Zadar 1107., usp.: Šišić, *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića*, 11.

20 Györffy u komentaru brani ispravnost datacije 1108. s argumentom da je Koloman čak svake treće godine došao na jadransku obalu: 1102., 1105., 1108. i 1111. godine. Ne osporava da je Kolomanov privilegij rapskoj crkvi iz 1111. krivotvorina, ali pretpostavlja da se iza datuma krije Kolomanov boravak na obali te godine, v.: Györffy, „O kritici dalmatinskih privilegija 12. stoljeća“, 100-101; *DHA*, 356, bilj. 41. O sumnjivosti vijesti o Kolomanovom pohodu u Apuliju 1108., usp.: Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*, 55.

21 Steindorff, „Privilegien als Ausdruck kommunaler Emanzipation. Der Fall Šibenik“, 393, bilj. 7.

22 Steindorff je predložio itinerar Zadar – Trogir – Split – Zadar, gdje je tek onda održana sinoda – sve tijekom 1105. godine. Manje su vjerojatni ovi itinerari: Zadar – Trogir – Split (na osnovi Života bl. Ivana Trogirskog) i odatle povratak prema Ugarskoj kao i onaj Tome Arhidakona: Split – Trogir – Zadar, v.: Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*, 49-51.

23 *CD II*, 19; *DHA*, 357: *Ego Colomanus rex Ungarie, Croatie atque Dalmatie, iuro super sanctam crucem vobis Tragurinis meis fidelibus ciuibus firmam pacem, mihi et filio meo aut successoribus meis tributarii ne sitis; episcopum vero aut comitem, quem clerus et populus elegerit, ordinabo, et lege antiquitus constituta vos uti permittam, preterquam introitus portus ciuitatis de extraneis duas partes rex habeat, tertiam vero comes ciuitatis, decimam autem episcopus*. Zamijenio sam u zadnjoj rečenici „knez“ u neutralno „comes“, mogli bismo staviti i riječ „župan“.

24 *Hoc autrem sacramentum a rege et ab archiepiscopo Laurentio et comitibus Hungariae confirmatum est. Ego Joannes palatinus comes laudo et confirmo*. Korektniji bi bio prijevod: „župani Ugarske“. Zamijenio sam riječ „zakletvu“ u prijevodu Nade Klaić riječju „prisegu“.

petero župana. Ti dostojanstvenici pridružuju se kraljevoj prisezi. Kao u slučaju datacije, i rečenica: „A ovu prisegu potvrdili su kralj i nadbiskup Lovro i ugarski župani“ možda je umetnuta, jer po sadržaju nije potrebna.²⁵ Za odgovor na pitanje govori li forma protiv autentičnosti teksta, ne može biti mjerilo standardni oblik isprave iz ugarske dvorske kancelarije, kojeg u ono doba jednostavno još nije bilo. Standardizacija pripada 13. stoljeću, a odličan je primjer Zlatna bula Bele IV., privilegij za zagrebački Gradec iz 1242. godine.²⁶ Dakle, moja je teza da u slučaju „trogirskog privilegija“ nije riječ o dispozitivnoj ispravi odnosno falsifikatu takve isprave, nego je riječ o predlošku za usmeni čin, za prisegu. Predložak za prisegu počivao je na dogovoru između kralja i građana. Kralj je govorio te riječi po predlošku, a istovremeno je taj predložak služio kao *carta promissionis*. Pravni čin je dakle ostvaren prisegom, a ne sastavljanjem isprave.²⁷ Možemo pretpostaviti da su obratno i građani Trogira, u grupi ili zastupljeni trogirskim priorom, prisegnuli pred kraljem, samo što se taj predložak nije sačuvao, ako su riječi uopće bile zapisane.²⁸

Zapis prisege pred Trogiranima nije jedini sačuvani primjer takvog tipa izvora iz tog doba. Raspolažemo s jednim originalom. Nalazi se na zadnjem listu evanđelistara iz crkve sv. Šimuna u Zadru, čiji je osnovni tekst napisan beneventanom i koji se čuva u Berlinu.²⁹ Tamo je zapisano obećanje ugarskog bana Kledina zadarskom prioru Vitači i uzvratno obećanje priora Vitače Kledinu, a ispod toga se nalazi nepotpuno sačuvani predložak za prisegu dužda Ordelafa Faledra Zadranima, datiran u 1117. godinu, zadnjeg dana lipnja na praznik svetog Pavla. Baš ta datacija upućuje na mogućnost da je i *carta* o kraljevoj prisezi pred Trogiranima bila doista datirana. Dok je Koloman prisegnuo Trogiranima nad križem, ban i dužd su se eksplicitno zakleli „na ova četiri evanđelja“. Osim toga, posredno je sačuvana prisega dužda Ordelafa Faliera Rabljanima iz 1115. godine. Tri godine kasnije, 1118., rapski biskup Pavao, *comes* Orijenis i rapska *communitas*, općina, sastavili su bilješku u kojoj su, među ostalim, zapisali sadržaj duždeve prisege. Ta se bilješka nalazi u zborniku *Libri pactorum* u mletačkom arhivu, započetom na kraju 12. stoljeća. U tom je slučaju riječ o umetnutom listu iz 14. stoljeća.³⁰

25 Margetić, „Vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XII st. i njegovi izvori“, 223.

26 Publikacija Zlatne bule iz 1242. n. pr.: CD IV, 172-176.

27 Lujko Margetić također naglašava da formula *laudo et confirmo* ne služi koroboraciji isprave, dapače dostojanstvenici su se priključili prisezi, v.: Margetić, „Vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XII st. i njegovi izvori“, 225.

28 Usp. i prikaz zbivanja pred Splitom u kojemu kralj dogovara uvjete sa Splićanima, a onda obje strane polažu prisegu, v.: *Thomae Archidiaconi Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* (dalje: *Historia Salonitana*), c. XVII, 86.

29 CD II, 393; DHA, 401, 402, 405. Za kodikološku analizu evanđelistara, v.: Hesbert, „L'Évangélaire de Zara (1114)“, 177-204; Achten, *Die theologischen lateinischen Handschriften in Quarto der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz Berlin*, 47. Snimak Kledinove prisege, v.: Klaić, Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, XVIII.

30 CD II, 29-30; DHA 407-408. „Bilješka“ u smislu tipa isprave *notitia*. Vjerojatno Rabljani nisu napisali tekst prisege na osnovi pamćenja, nego su raspolagali kartom s tekstom prisege.

I konačno, treba spomenuti nedatiranu bilješku sina zadarskog biskupa Grgura o prisezi kralja Kolomana pred dalmatinskim crkvenim dostojanstvenicima na sinodi pred Zadrom, koja se sastala najvjerojatnije 1105. godine, prije nego što se kralj vratio prema Slavoniji i Ugarskoj. I ta je bilješka zapisana u zborniku *Libri pactorum*, odmah iza teksta bilješke iz 1118. o duždevoj zakletvi Rabljanima.³¹ Na sadržaj svih tih prisega kasnije ćemo se vratiti. U ovom je času samo važno sljedeće: forma tzv. trogirskog privilegija itekako odgovara okolnostima uspostavljanja Kolomanove vlasti nad sjevernodalmatinskim gradovima. Raspoložemo s nekoliko tipoloških paralela iz istog razdoblja. Pitanje je, međutim, do koje je mjere sačuvani tekst Kolomanove prisege pred Trogiranima prerađen prema prvotnoj verziji. Moja je teza sljedeća: citirane su odredbe autentične, osim umetka o pravu izbora kneza. Da je riječ o umetku upućuje i pogreška u gramatičkoj kongruenciji odnosno zamjenice: *episcopum vero aut comitem, quem clerus et populus elegerit* umjesto *quos clericus et populus elegerit*.³²

I dalje se kolebam jesu li odredbe o ugošćivanju kralja i o pravu građana na odlazak iz doba Kolomana ili su kasnije dodane pri prepisivanju prema uzoru na mlađe trogirske privilegije, pogotovo onog opširnog kralja Bele IV. iz 1242. godine?³³ U monografiji iz 1984. zastupao sam stav da su odredba o primanju Mađara i drugih u grad samo po volji građana i pravo na odlazak, mlađi dodatci.³⁴ Ali po pravnoj logici i te se odredbe potpuno uklapaju u ostale odredbe prisege, samo su pomalo u neskladu sa škrtnim formulacijama ostalih dijelova prisege. Pritom nema dvojbe da je katalog odredbi iz danas sačuvane verzije Kolomanove prisege već postojao najkasnije kada je 1250. ili 1251. sastavljen šibenski falsifikat o tobožnjoj prisezi kralja Stjepana III. Šibenčanima 1167. godine. Tamo nalazimo sve ove odredbe uz jednu dodatnu odredbu koja se inače javlja tek u trogirskom privilegiju iz 1242., naime da kraljevski sudac nema pravo pozvati građane na svoj sud izvan grada.³⁵ Inače, za razmišljanja o početcima ustanove kneštva nije odlučujuće jesu li gore navedene odredbe dodatci ili su već iz vremena Kolomana.

Sada treba obrazložiti zašto smatram da je izbor *comesa*, „kneza“, umetak u mlađi prijepis, i time dolazim do drugog pitanja.

31 CD II, 24 (s neuvjerljivom datacijom „oko 1111.“); *DHA*, 408 (u komentaru 407 datacija na. 1111. ili malo kasnije).

32 Inače pogrešna je i jednina *elegerit* umjesto množine *elegerint* u predikatu.

33 CD IV, 146-148.

34 Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*, 60-61.

35 CD II, 115-116; Steindorff, „Privilegien als Ausdruck kommunaler Emanzipation. Der Fall Šibenik“, 301-402. Već se privilegij bana Stjepana Jablancu iz 1251. poziva na slobodu koju uživaju Trogirani i Šibenčani, v.: CD IV, 472-473. Tako otpada pretpostavka kod Nade Klaić da je falsifikat nastao najranije 1358, v.: Klaić, „Još jednom o tzv. privilegijama trogirskog tipa“, 395. Margetić smatra da je potvrda iz 1245. autentična, v.: Margetić, „Vjerodostojnost šibenskih povlastica (1167.-1322.)“, 17-36.

Koji argumenti govore u prilog tomu da Koloman nije osnovao ustanovu gradskog kneza?

U kartularu zadarskog samostana sv. Marije nalazimo ispravu o rješenju spora oko zemljišta u korist tog samostana. Datirana je u 1105. i vladavinu kralja Kolomana, eksplicitno „u prvoj godini nakon njegova ulaska u grad“. Svjedoci pravnog postupka bili su *comes* Cezar i mnogo drugih Mađara i građana. Kao svjedoci pri sastavljanju isprave navedeni su *Lampredius prior*, *Vitača prior*, tri suca, još jedan laik, te zadarski arhiđakon Madij.³⁶ *Comes* Cezar je očito bio jedan od Ugara iz Kolomanove pratnje, dakle latinska bi se titula trebala prevesti kao *župan*, ili na mađarskom *ispán*, kao i u slučaju popisa onih koji su odobrili Kolomanovu zakletvu pred Trogiranima ili su bili prisutni na sinodi pred Zadrom. Prior Lampredije spominje se u još jednoj ispravi iz 1106. godine iz zadarskog samostana svetog Krševana.³⁷ Priora Vitaču susrećemo još jednom, kada vjerojatno 1116. polaže prisegu pred banom Kledinom. Potonji se javlja kao jedan od ugarskih župana koji na sinodi pred Zadrom 1105. ili 1106. godine potvrđuju Kolomanovo obećanje crkvenim dostojanstvenicima. S priličnom sigurnošću možemo spomenutog *comesa* Cezara iz 1105. poistovjetiti s Kledinom.³⁸ Prema prišivenom prvom listu spomenutog evanđelistara Zadrani su pjevali *laudes*, pohvale na Uskrs i Božić, ne samo papi Paskalu, kralju Kolomanu, kralju Stjepanu i zadarskom biskupu Grguru, nego i *Cledin inclyto nostro comiti*.³⁹ Kao što znamo iz spomenute Kledinove prisege na zadnjem listu evanđelistara, ugarski *comes*, odnosno župan Kledin, raspolagao je kućom i kaštelom u gradu.⁴⁰ Dakle, kralj je po svemu sudeći ostavio u gradu posadu pod ugarskim zapovjednikom.

Slična je konstelacija u Splitu po prikazu splitskog kroničara arhiđakona Tome. Ugarska posada pod zapovjednikom Šimunom bila je smještena u istočnom tornju, a u dogovoru s novim nadbiskupom Manaseom, čovjekom s ugarskog dvora, htjela je zauzeti cijeli grad.⁴¹ Tek time bi kršila odredbu prema Kolomanovim obećanjima Splićanima u analogiji s trogirskom prisegom – da nitko ne smije silom ući u njihove kuće.⁴²

36 CD II, 15; *Zadarski kartular*, 257-258; *DHA*, 347-348: *primo anno quo triumphaliter Jaderam ingressus est*. Arhiđakon Madius spominje se već u ispravama s kraja 11. stoljeća, v.: CD I, 191, 201, 206.

37 CD II, 16-17. Prior *Vitalis* je vjerojatno ista osoba kao *prior Vitaza* u ispravi iz 1105. godine.

38 CD II, 413, 415. Vjerojatno je sastavljač kartulara loše pročitao ime u danas izgubljenom predlošku.

39 CD II, 392-393 (datira ca. a. 1105.); *DHA*, 400 (datira 1114.). Snimak kod: Klaić, Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, XII. Hesbert se zalaže za dataciju ovog lista na 1114. i pretpostavlja da je sam evanđelistar ili iz iste godine ili samo malo stariji, v.: Hesbert, „L'évangéliste de Zara (1114)“, 181, 185.

40 Nada Klaić i Ivo Petricioli upozoravaju da je mjesto ove utvrde u gradu nepoznato. Ipak se može pretpostaviti da je bila negdje na ulazu u luku kao ona koju su Mlečani sagradili 1243. godine. Uz to nije jasno radi li se o već postojećoj utvrdi ili o novogradnji nakon 1105. godine, v.: Klaić, Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, 284, 286.

41 Tomislav Raukar već u postavljanju posade u toranj u Splitu vidi kršenje Kolomanove prisege, v.: Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*, 63.

42 Neovisno o tome što nije sačuvan primjerak ni u kasnijem prijepisu, nema dvojbe da je Koloman pred Splićanima isto prisegnuo kao pred Trogiranima, usp.: Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12.*

Gradski *comes* Adrijan iz Trviža otkrio je zavjeru, pa su Splicićani protjerali posadu, a nadbiskup je pobjegao.⁴³ Dakle, spominju se s jedne strane ugarska posada, a s druge gradski činovnik Adrijan. U ispravi iz 1113. godine, koja je sačuvana samo u talijanskom prijevodu iz 18. stoljeća, Adrijan je zabilježen kao *priore!*⁴⁴ Puno je vjerojatnije da je ta titula točnija nego titula *comes*, „knez“, kod Tome Arhiđakona, koji piše 150 godina kasnije i kome je stara ustanova priora općenito nepoznata; ona se ne spominje ni na jednom mjestu u čitavoj kronici.

Ne znamo je li ugarska posada pod županom doista bila smještena i u Trogiru, ali da je njegovo prisustvo predviđeno očituje se u odredbi prisege o raspodjeli prihoda od lučke pristojbe, od koje je 30 % bilo namijenjeno za *comes*. Svakako, gledajući na ugarske zapovjednike u Splitu i u Zadru, posve je nevjerojatno da je Koloman potvrdio Trogiranima pravo da sami sebi izaberu takvog *comes*, župana, a kamoli da su Kledina u Zadru i Šimuna u Splitu, iz redova pratnje kralja Kolomana, izabrali sami građani. Teoretski bismo mogli pretpostaviti da je Koloman Trogiranima uz pravo na izbor biskupa doista potvrdio i pravo na izbor priora, a da je riječ *prior* zamijenjena u kasnijim verzijama riječju *comes*. Ali nema nijedne analogije koja bi uputila na to da je kralj igdje potvrdio pravo na izbor priora. Nije bilo ni potrebe za tim, jer je to izborno pravo bilo uključeno u opće obećanje da građani mogu i dalje živjeti po svom starom pravu, osim što je kralj uveo carinu za strane lađe. Raspodjela prihoda iz te carine odgovara raspodjeli prihoda iz ugarskih županija, kao što je predviđena po starom ugarskom zakonodavstvu.⁴⁵

Velika je razlika između Kolomanove prisege pred Trogiranima i pred građanima drugih dalmatinskih gradova s jedne strane i kraljevskih privilegija, na primjer Bele IV. građanima zagrebačkog Gradeca 1242. godine, s druge.⁴⁶ Sadržaj trogirске prisege nastao je iz susreta sasvim različitih pravnih krugova⁴⁷ koji će ubuduće biti pod jednim vladarom. Nasuprot tome, Zlatnom bulom za Gradec Bela IV. se odrekao raznih prava kojima je na tom teritoriju dotada raspolagao. Prepustio ih je građanima i time stvorio gradski imunitet.

Jahrhundert, 50. Grga Novak navodi sasvim legitimno tekst trogirске prisege kao analogiju za izgubljeni obećanje Splicićanima, v.: Novak, *Povijest Splita*, 85.

43 *Historia Salonitana*, c. XVIII, 90, 92.

44 Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*, 55. Očito slijedeći Steindorffa i Paul Stephenson označava Adrijana kao priora, v.: *Byzantium's Balkan Frontier*, 201-203.

45 Kostrenčić, „Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom“, 76, 78; Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*, 59.

46 Ferdo Šišić ne uzima u obzir ovu okolnost, kada uspoređuje trogirski privilegij s privilegijima francuskim, talijanskim i engleskim gradovima, v.: Šišić, *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1301)*, 16-19.

47 Joseph Deér upozorava na suprotnost između „strogo centralističke patrimonijalne države“ i „prastarog decentraliziranog pravnog uređenja“. Treba se složiti s njim da je trogirski privilegij (odnosno prisega) pragmatično rješenje, a da nije dokaz za svjesnu politiku podržavanja urbanizacije – kao u Ugarskoj i Slavoniji u 13. stoljeću, v.: Deér, „Die dalmatinische Munizipalverfassung unter der ungarischen Herrschaft, 377.

Pravo na izbor biskupa uz uvjet kraljeve potvrde, kao što ga nalazimo u trogirskoj prisezi, u skladu je s drugim suvremenim izvorima. Po zapisu sina zadarskog biskupa Grgura, Koloman je sazvaio sinodu pred Zadrom da bi tamo raspravljao o slobodi Dalmacije i „kralj se zakleo na četiri božja evanđelja, [...] da neće staru slobodu Dalmacije nikako iznevjeriti i dat će i potvrdit će im za biskupa ili primasa samo onoga koji je izabran po njihovoj volji.“⁴⁸ Riječ *primatem* u latinskom tekstu je u historiografiji ponekad shvaćena kao analogija prema *episcopum et comitem* iz sačuvane verzije trogirskog privilegija,⁴⁹ kao da je riječ o varijaciji tobožnje odredbe trogirskog privilegija, ali puno je vjerojatnije da se tu mislilo na splitskog nadbiskupa kao najuglednijeg crkvenog poglavara u Dalmaciji. U zapisu se poimence nabraja čak osam ugarskih biskupa i sedam župana, koji su nakon kralja također prisegnuli na evanđelje. Pritom pisac upozorava da ih je bilo puno više. Da je Koloman i prema prisezi Trogiranima i prema bilješci o zadarskoj sinodi tražio za sebe pravo na potvrdu izabranog biskupa, odgovara otprilike istovremenom Kolomanovu pismu papi Paskalu II., prema kojem se kralj odrekao investiture biskupa u Ugarskoj.⁵⁰ Sebi je sačuvao pravo potvrde. Možda je nadbiskup Manas u Splitu još izabran u smislu ove odredbe,⁵¹ ali onda je brzo došlo do spomenutog sukoba. Za daljnji razvitak želim samo spomenuti da su Arpadovići sve do druge polovice 13. stoljeća nastojali osigurati svoj položaj u Dalmaciji i u Hrvatskoj time da splitski nadbiskup bude iz Ugarske ili barem postavljen po njihovoj volji.⁵²

Koji su dalmatinski crkveni dostojanstvenici bili prisutni u Zadru? To možemo zaključiti iz zapisa u Supetarskom kartularu. Opat tog samostana koristio je priliku da sinoda u prisutnosti ostrogonskog prepozita Tebalda riješi zemljišni spor između njegova samostana i splitske nadbiskupije. Prema zapisu u kartularu, sastali su se splitski nadbiskup, zadarski, osorski, rapski, krčki i trogirski biskupi, te opati različitih dalmatinskih samostana.⁵³ Baš ta okolnost, da su se okupili svi biskupi gradova pod novom vlašću ugarsko-hrvatskog kralja, upućuje na to da su u skladu s time i svi gradovi dobili prava i obaveze kao Trogir u smislu Kolomanove prisege pred trogirskim građanima.

48 CD II, 24. (datira „oko 1111.“): *rex imprimis supra sancta quatuor dei euangelia [...] ut antiquam Dalmatie libertatem in nullo umquam deberet fraudare, nec episcopum ue primatem aliquem nisi ab eorum vele electum illis dare confirmare*; DHA, 408. Zapisan je tekst u mletačkom *Liber pactorum* odmah nakon spomenutog zapisa s Raba 1118. godine na istom listu, ali nema dvojbe da se po sadržaju odnosi na zbivanja iz vremena dolaska Kolomana na obalu.

49 Nada Klaić izbjegava tumačenje i prevodi *nekog biskupa ili primasa*, v.: Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest*, 89. „...niti će Dalmatincima nametati biskupa i prvaka (primatem), očito kao kneza.“, v.: Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, 17. Za tumačenja u starijoj historiografiji, v.: Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*, 52-53, bilj. 20-22.

50 DHA, 351. s komentarima; Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*, 53.

51 *Historia Salonitana*, c. XVIII, 90. Da je Manas zaista izabran pod pritiskom laika, kao što tvrdi Toma Arhiđakon, može biti i Tomino proizvoljno tumačenje.

52 O okolnostima izbora nadbiskupa Huginra 1244. godine, v.: Steindorff, „Der Chronist Thomas archidiaconus von Split – Akteur in einer Konfliktgemeinschaft“, 313-324.

53 CD II, 16-17; *Supetarski kartular*, 227.

Kada je uvedena ustanova gradskog kneza?

Vjerojatno se iz dosad izloženog može naslutiti odgovor na ovo pitanje, naime da se moramo osvrnuti na doba vojnih ekspedicija dužda Ordelafa Faliera.

Kao izvori su nam na raspolaganju: 1. spomenuta *notitia*, „bilješka“ iz 1118. u kojoj rapska općina svečano zapisuje duždevu prisegu iz 1115. godine, 2. prisege na zadnjem listu zadarskog evanđelistara, te 3. dva narativna izvora iz Venecije: naime *Annales venetici breves* i *Historia ducum Veneticorum* s početka 13. stoljeća.⁵⁴ Isključit ću vijesti iz kronike Andrije Dandola jer su nastale na temelju proizvoljne kombinacije upravo spomenutih izvora i najvjerojatnije izmišljenih dopuna o daljnjim velikim uspjesima Mlečana.⁵⁵

Pomoću navedenih izvora ovako možemo rekonstruirati tijekom događaja: 1115. godine mletački dužd Ordelaf Falier krenuo je prema Zadru, a Rabljani su mu poslali dva đakona u susret s porukom da su Rabljani spremni priznati mletačku vlast čak i u slučaju da Zadranima to ne žele ili ne mogu.⁵⁶ Tada je dužd s pratnjom u gradu Rabu položio prisegu:

Zaklinjemo se vama Rabljanima i vašim nasljednicima i baštincima da ćemo vječno obdržavati vaš običaj i slobodu i moć vaše zemlje koju ste, kako kažete, imali pod konstantinopolskim carem i pod ugarskim kraljem, tj. pravo izbora biskupa i kneza; potvrdu kneza pridržavamo našem dvoru. Osim toga, upravljat ćemo vama i držati vas tako kao da ste jedna od mletačkih [crkava]⁵⁷ s obala Rialta kao što se vama Dalmatincima zakleo ugarski kralj Koloman sa svojim nadbiskupima, biskupima i županima.

54 „Annales Venetici breves“, 69-72 (dalje: *Ann. Ven. br. (MGH)*); „Annales Venetici breves. Testo e tradizione“. 85-99. (dalje: *Ann. Venet. br. (Testi)*); „Historia ducum Veneticorum“, 72-89. (dalje: *Hist. ducum Venet. (MGH)*); „Historia ducum Veneticorum. Testo e tradizione“, 1-83 (dalje: *Hist. ducum Venet. (Testi)*).

55 Margetić i Steindorff prihvaćaju kritični stav prema vjerodostojnosti Dandolovih vijesti, kao što to zastupa Walter Lenel, v.: Margetić, „Vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XII. st. i njegovi izvori“, 233; Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*, 25; Lenel, *Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs in der Adria*, 85-103.

56 „*Ann. Ven. br. (MGH)*, 71. i *Ann. Ven. br. (Testi)*, 90. datiraju ekspediciju eksplicitno na 1115. godinu. Heinrich Kretschmayr ne povezuje tekst rapske prisege s vijeću iz anala i datira prisegu dužda na 1118. godinu prema datumu sastavljanja isprave o prisezi, v.: Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, 223.

57 *Juramus vobis Arbensibus et uestris successoribus heredibus, perpetuo uestram consuetudinem et statum vestrum et libertatem terre uestre potestatemque, quam antiquitus dicitis habuisse sub imperatore Constantinopolitano et sub rege Vngarorum, persulem vobis elegendi ac comitem, confirmatione comitis reservata nostre curie. Insuper taliter vos regere et manutenere, sicut unam ex Venecie horis Riu(o)alti et sicut vobis Dalmatinis Colomanus rex Vngarie iuravit suis cum archiepiscopis episcopis et comitibus*, CD II, 30; *DHA*, 408. Prijevod slijedi i Nada Klaić, osim što je tamo prijevod sintagme *sicuti, unam ex Venecie horis Rivoalti* dopunjeno – umjesto „crkava“ riječju „općina“, v.: Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest*, 90. Ludwig Steindorff smatra malo vjerojatnim, da se *unam* ne odnosi na *horis*, već da treba dopuniti *ecclesiam*. Na to upućuje analogija s prisegom Ordelafa Faliera Zadranima iz zadarskog evanđelistara, v.: Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*, 69-70.

Tu se dužd očito nadovezuje na Kolomanovo obećanje na sinodi u Zadru 1105., o kojem znamo baš iz dopune bilješki iz Raba iz 1118. godine. Prema mom mišljenju, pravo iz vremena cara i kralja odnosi se samo na slobodni izbor biskupa. Kao što nije bilo *comesa*, kneštva pod vlašću iz Konstantinopola, nije ga ni bilo pod Kolomanom!

Annales Venetici breves navode da je dužd 1115. zauzeo čitavu Dalmaciju, osim Zadra i Biograda. Pod Dalmacijom se u tom kontekstu očito podrazumijevao samo Kvarner. U svibnju sljedeće, dakle 1116. godine dužd se ponovo uputio prema Dalmaciji i 30. lipnja na sv. Pavla pobijedio bana i njegovu vojsku pred Zadrom te zauzeo grad, uključujući dobro utvrđeni kaštel. Osim toga, prema *Annales* je zauzeo Biograd⁵⁸ i srušio utvrdu Šibenik. Zarobljeni ugarski *comites*, župani, sa svojim su ljudima odvedeni kao taoci u Veneciju.⁵⁹ Dužd je umro u 15. godini vladanja, „u ratu u slavenskoj zemlji“, najvjerojatnije još 1116. nakon pobjede pod Zadrom.⁶⁰

Sve upućuje na to da treba povezati vijest o mletačkom zauzimanju zadarskog kaštela s prisegom ugarskog bana Kledina po već spomenutom formularu na zadnjoj stranici evanđelistara iz Zadra. Kledin je obećao građanima mir i staro dostojanstvo. Vratio im je – po njihovoj želji – kaštel i svoju kuću u gradu⁶¹ i obećao je da građanima neće više praviti neprilike. Obećao je sukladno vlastitim mogućnostima i zaštitu protiv neprijatelja. Tražio je od njih samo tribut koji su plaćali u doba kralja S., a talaca se odrekao.⁶² Držim da kraticu S. treba razriješiti kao *Suinimirus*, Zvonimir,⁶³ tj. da je riječ o prastarom tributu mira, kojeg su hrvatski vladari primali od doba kneza Zdeslava odnosno cara Bazilija II., tributa kojeg se Koloman odrekao prema prisezi pred Trogiranima, i koji je tada obnovljen. Uzvratna prisega priora Vitače točno odgovara Kledinovim riječima: „Kunem se da ću ostati vjeran prema svojim mogućnostima i da ću platiti tribut

58 To se slaže s ispravom, datiranom u 1116. godinu i 9. indikciju, u kojoj Ordelaf Falier potvrđuje prava samostanu sv. Ivana u Biogradu. *CD II*, 27-28.

59 *Ann. Ven. br. (MGH)*, 70-71; *Ann. Vet. br. (Testi)*, 90.

60 *Ann. Ven. br. (MGH)*, 70; *Ann. Ven. br. (Testi)*, 86. To se dopunjuje s nedatiranom viješću iz „*Historia ducum Veneticorum*“, v.: *Hist. ducum Ven. (MGH)*, 73. „*Historia ducum Veneticorum. Testo e tradizione*“ navodi istu godinu za vojni pohod i smrt, odnosno da je dužd prevezen u Veneciju i pokopan u katedrali sv. Marka, v.: *Hist. ducum Ven. (Testi)*, 2-4. Ferdo Šišić slijedi Dandolov proizvodni prikaz, odnosno da je dužd zauzeo Zadar, osim kaštela, već 1115., da je osvojio Split i Trogir 1116., te pao u borbi 1117. godine, v.: Šišić, *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića*, 31-35.

61 Zadrani su očito kao i Trogirani dopustili ulazak Mađara i u grad. René-Jean Hesbert svakako pogrešno tumači da je Kledin preuzeo obavezu da mu rezidencija bude u gradu, v.: Hesbert, *L'évangélique de Zara (1114)*, 183.

62 *CD II*, 393; *DHA*, 401.

63 Pojedini povjesničari ispravljaju C. za kralja Kolomana. Čini se prilično nevjerojatno da se pri sastavljanju teksta prisege potkrala takva greška, v.: Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*, 67; *DHA*, 401 i bilj. 3; Šišić, *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića*, 36; Margetić, „*Vijesti Andrije Dandola iz XII. stoljeća*“, 236. René-Jean Hesbert razriješio je kraticu kao „*Stephanus*“ u smislu kralja Stjepana II., ali to svakako otpada zbog teksta: *tempore S. quondam regis*, dakle bivšeg kralja, v.: Hesbert, *L'évangélique de Zara (1114)*, 183. Umjesto Zvonimira može se dakako misliti i na kratko vladajućeg hrvatskog kralja Stjepana II. (1089./90.).

po starom običaju bez davanja talaca.⁶⁴ Ne znamo je li išta od toga ikada ostvareno i je li taj tribut ikada plaćen.

Na istoj stranici evanđelistara slijedi, odmah nakon Vitačine prisege, nepotpuno sačuvana duždeva prisega, a ispred nje je zapisan datum *†Anno dominice incarnationis MCXVII, indictione X., mense iunii de ultimo festum sancti Pauli*, dakle 30. lipnja 1117. godine.⁶⁵ Mogli bismo pretpostaviti da je dužd točno godinu dana nakon zauzimanja grada bio još jednom u Zadru i da je tek tada umro. Ali postoji i druga vjerojatnija mogućnost. Upada u oči da se dan i mjesec kapitulacije kaštela prema *Annales Venetici breves* i prisege dužda Ordelafa Faliera poklapaju. Prilično je vjerojatno da su se Kledinova kapitulacija i tri prisege dogodili na isti dan. Budući da su bilješke u evanđelistaru suvremene, datum treba držati nedvojbenim. Dakle, najuvjerljivije je poći od različitih načina brojenja godina, u evanđelistaru je prema pizanskom stilu 1117. godina, a u mletačkim *Annales* prema firentinskom stilu 1116. godina. Datacija svih događaja na 30. lipnja 1116. slaže se i s ispravom, datiranom u 1116. godinu, u kojoj dužd potvrđuje prava samostana sv. Ivana u Biogradu.⁶⁶

Treba naglasiti da tumačenje izvora u svezi s uvođenjem gradskog kneštva ne ovisi o određivanju kronologije. Važan je samo redoslijed zapisa zakletvi u evanđelistaru, prvo Kledinova i Vitačina, a tek onda duždeva prisega. Ordelaf Falier se na četiri evanđelja zakleo Zadranima da će poštivati najčvršći mir i slobodu prema sljedećem *pacto*, ugovoru. Nažalost, daljnji je tekst nepotpuno sačuvan, ali se ipak može razabrati da kler i puk mogu slobodno izabrati biskupa i *comitem*, gradskog kneza, ne izvana, nego među svojimima. A po analogiji prema prisezi pred Rabljanima lakuna u tekstu može se dopuniti odredbom da dužd pridržava potvrdu izabranog kneza. Osim toga, dužd preuzima obavezu da će zaštititi crkvu i crkveni imetak.⁶⁷

Tijek događaja pred Rabom i Zadrom upućuje na to da su Mlečani imali pristaše u gradovima. Uvođenje nove službe značilo je prevrat u gradu. Dok je priorat bio u rukama starih obitelji, onih koji se javljaju kao *maiores* u ispravama 11. stoljeća, knez se oslanjao na *minores*, mlađe obitelji u usponu, koje dotada nisu bile uključene u uži krug vlasti. Dok su stare obitelji prihvaćale ugarsku vlast, mlađe obitelji su se oslanjale na Mlečane.⁶⁸

64 Mladen Ančić povezuje Kledinovu i Vitačinu prisegu s vremenom uspostavljanja ugarske vlasti 1105. godine, no malo je izgledno da je Kledin nastupao sa slabe pozicije te da se Koloman u svojoj prisezi baš odrekao tributa koji Kledin sada traži, v.: Ančić, „Od kralja poluboga do prvih ideja o ‚nacionalnom‘ kraljevstvu“, 75.

65 CD II, 393; DHA, 402.

66 CD II, 27-28.

67 *Manutenere et defendere debeat admi (...)*, CD II, 393. *Manutenere et defendere debeam. Admi*, DHA, 402; Hesbert, „L'évangélique de Zara (1114)“, 183. Treba svakako dati prednost ovom čitanju. *Diplomata Hungariae antiquissima* upozorava u bilješci *b* da je lakuna nastala brisanjem! Možda je baš uništena riječ *confirmabo*, v.: DHA, 402.

68 Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*, 72. Nada Klaić isto polazi od prevrata u društvenim strukturama, ali ga već povezuje uz dolazak Kolomana. Uvođenje kneštva kraljem po njoj je značilo „uklanjanje patricijata s vlasti“, v.: Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, 14.

Kamo smo stigli u argumentaciji? Nema dvojbe da je Koloman u vidu prisege obećao pravo da laici i kler biraju biskupa uz uvjet da kralj sukladno praksi u Ugarskoj potvrdi njegov izbor. Možemo pretpostaviti da je kralj to obećao svim gradovima čiji su se biskupi okupili na sinodi kod Zadra. Kralj uopće nije dirao u ustanovu priorata. Barem u Zadru i Splitu kralj je ostavio posade pod ugarskim zapovjednicima kojima je pripadalo 30 % novouvedene lučke pristojbe. S jedne je strane bio prior kao svjetovni poglavar grada, s druge ugarski *comes*, župan, kao predstavnik vrhovne vlasti.

Tek su Mlečani i njihovi pristaše ukinuli priorat i zamijenili ga, barem u Rabu i u Zadru, službom gradskog kneza koji je u isto vrijeme bio predstavnik mletačke vlasti. I naziv *comes* prilagođen je toj funkciji. *Comes*, „knez“ podređen je mletačkom *duxu*, duždu. On je dakle u svojoj osobi ujedinio dvije funkcije: svjetovnog gradskog poglavara i predstavnika vrhovne vlasti.

Zadrani su nakon kratkog povratka pod vlast hrvatsko-ugarskog kralja primili kneza iz Venecije 1159. godine. Rabljane je mletačka vlada 1166. prisilila da ubuduće biraju kneza iz Venecije.⁶⁹ Možemo pratiti u izvorima da je u 12. stoljeću ustanova priorata zamijenjena gradskim kneštvom i u gradovima izvan trajne mletačke vlasti, naime u Trogiru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru.⁷⁰ Na osnovi dubrovačkih izvora možemo zaključiti da je latinskoj riječi *comes* iz prisege dužda Ordelafa Faliera Rabljanima i Zadranima odgovarala hrvatska riječ *knez*. Najranija potvrda tome jest povlastica bana Kulina Dubrovčanima iz 1189., koja je napisana na latinskom i na ćirilici. Pritom je dvojezično zabilježen gradski *comes Gervasius*, odnosno *knez Krvaš*.⁷¹

Nema nijednog izvora iz kojega saznajemo o okolnostima pod kojima je došlo do promjene od priorata do kneštva u dalmatinskim gradovima južno od Zadra. No, može se pretpostaviti da je institucija kneštva svugdje bila povezana s društvenim gibanjima ili nemirima, koje je do stanovite mjere podržavala Venecija, ili Mlečani u gradovima. Ta su gibanja po svemu sudeći istovremeno djelovala kao jedan od poticaja da se stanovništvo organizira kao komuna, kao općina, kao što to možemo pratiti od 12. stoljeća u svim dalmatinskim gradovima.⁷² Najstariju potvrdu da se građani jednog dalmatinskog grada definiraju i nastupaju kao *communitas* nalazimo u spomenutoj bilješci iz 1118., unutar koje je sačuvana duždeva prisega Rabljanima iz 1115. godine.⁷³

69 Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*, 79-81.

70 Isto, 100-102, 133-134.

71 *Codex diplomaticus* donosi samo tekst na ćirilici, v.: CD II, 237. Latinski tekst isprave i historijat istraživanja ove isprave, v. u: Jalimam, „O latinskom tekstu u povelji bana Kulina“, 31-47.

72 Nastankom komune bavio sam se u više radova, v.: Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*, 157-170; Steindorff, „Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana“, 141-152; Steindorff, „Pravo kao sredstvo stvaranja gradskog identiteta. Slučaj dalmatinskih gradova“, 53-67.

73 CD II, 29-30 i DHA, 407: *Nos namque Arbenses: Paulus episcopus et Oriens comes et tota communitas.*

Koji je ugarsko-hrvatski kralj prvi potvrdio pravo na izbor gradskog kneza?

Vlast Arpadovića na Jadranu bila je jedva primjetna od sredine dvadesetih godina 12. stoljeća. Kada je car Manuel Komnen obnovio bizantsku vlast 1165. godine nad Splitom i Trogirom, Kvarner i Zadar i dalje su bili pod mletačkom vlašću, a Arpadovići su bili tako reći odsječeni od mora. Tek nakon smrti Manuela Komnena 1180. kralj Bela III. obnovio je kraljevsku vlast na Jadranu.

Znamo iz popisa, koji je mletački knez u Trogiru Marino Morosini sastavio za mletačku vladu 1322. godine, da su Trogirani tada raspolagali privilegijima koje su primili od hrvatsko-ugarskih vladara, 1182. od Bele III., 1197. od Emerika te 1215. od Andrije II. Knez spominje i jedan privilegij „koji, kao što se činilo, jasnije govori“ i potvrdili su ga kraljevi Stjepan V. 1270. i Ladislav IV. 1275. godine. Knez je tada poslao prijepis jasnijeg privilegija u Veneciju.⁷⁴ Riječ je po svemu sudeći o privilegiju koji je kralj Bela IV. dodijelio Trogiru 1242. i čiji je tekst u cijelosti sačuvan.⁷⁵ Taj dokument u potpunosti odgovara strukturi i formulama javne isprave iz tadašnje ugarske kraljevske kancelarije. Kralj se u naraciji poziva na stare privilegije koje su mu građani pokazali. Sama dispozicija očito se oslanja na predložak u obliku prisege i time se udaljava od standardnih formula onovremenih dispozicija, a sada kralj potvrđuje pravo na izbor biskupa i kneza.⁷⁶ Najvjerojatnije je već Bela III. prilagodio privilegij novonastalim okolnostima i uključio pravo na izbor kneza.

U prilog tom zaključku idu i okolnosti u Zadru. Zadrani su 1181. godine koristili priliku da se otmu mletačkoj vlasti i priznaju Belu III. kao vladara. Možemo pratiti u izvorima da je zadarski knez Damjan Desinjin sve do svoje smrti 1198. ili 1199. imao sličan položaj kao zadarski knez prvih godina pod mletačkom vlašću nakon 1116. godine.⁷⁷ Bio je iz samog grada i nastupao je istovremeno kao gradski poglavar i predstavnik kraljevske vlasti. Uz to, kada su se Zadrani 1242. dobrovoljno podvrgli hrvatsko-ugarskoj vlasti, Bela IV. tražio je od njih u ispravi, koju je izdao na Klisu, da trebaju ispuniti obaveze, „kao što su našem djedu [...] Beli služili i čuvali mu vjernost. Ostaje nedotaknuta sloboda koju su imali od tog Bele.“ Nažalost, isprava ne specificira

74 *Quod videbatur distinctius loqui*, v.: *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, sv. I, 343. Usp. Klaić, „Još jednom o tzv. privilegijama trogirskog tipa”, 39-40. Knez očito nije znao za list s originalnom Kolomanovom prisegom.

75 CD IV, 146-148.

76 Već je Nada Klaić s pravom upozorila da je privilegij iz 1242. godine na svoj način anakronističan, jer je u ono doba služba gradskog kneza u Trogiru bila već u rukama hrvatskog velikaša Stjepka Bribirskog, a u Splitu je knez 1239. izguaran iz gradske vlade time što su građani izvana pozvali potestata Gargana de Arcindisa iz Ankone, v.: Klaić, „Još jednom o tzv. privilegijama trogirskog tipa“, 43. Barrem toliko važno je Trogiranima vjerojatno bilo da je kralj potvrdio granice kod Ostroga, v.: Novak, *Povijest Splita*, 132-133; Klaić, *Trogir u srednjem vijeku*, 111-121.

77 Detaljno o tome, v.: Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*, 112-115.

ta prava, ali kao u slučaju Trogira možemo pretpostaviti da je, među ostalim, riječ o pravu izbora kneza.⁷⁸

Nije isključeno da je Ivan Lučić vidio baš spomenuti privilegij Emerika Trogiranima iz 1197. godine, koji je bio sličan Kolomanovoj prisezi s datumom 1108., naravno sada uključujući pravo na izbor kneza. Po Lučiću, glavna razlika u odnosu na Kolomanovu prisegu sastoji se u tome da Emerik dodaje odredbu, po kojoj Trogirani mogu pružiti sedam dana utočište onome koji je pao u nemilost kralja. Ta se odredba također nalazi u privilegiju iz 1242. godine. I tu je i tamo obećanje „meni i mom sinu i mojim nasljednicima nećete plaćati tribut“ iz Kolomanove prisege nadomješteno obećanjem „[kunem se] sačuvati u potpunosti položaj i vašu slobodu“.⁷⁹ Možemo pretpostaviti da su se te promjene nalazile i u izgubljenom Belinom privilegiju Trogiranima iz 1182. godine.

Kao što sam već spomenuo, Ivan Lučić je upozorio da tzv. trogirski privilegij iz 1108. godine, dakle tekst zakletve, nije sačuvan u originalu, da se radi o imitaciji tobože jako stare listine. Vjerojatno je taj falsifikat napravljen baš s namjerom da se umetne i pravo na izbor kneza uz pravo na izbor biskupa. Budući da se nikakva isprava iz 1108. ne javlja u spomenutom spisu iz 1322., možemo poći od toga da je falsifikat napravljen kasnije, možda malo prije ili nakon uspostavljanja anžuvinske vlasti Zadarskim mirom 1358., svakako tek nakon što je iza 1322. netko otkrio tekstove Kolomanove i Stjepanove prisege, npr. u nekoj liturgijskoj knjizi, kao u slučaju Kledinove i Vitačine, te prisege dužda Ordelafa Faliera u zadarskom evanđelistaru.

Zaključak

Svjestan sam toga da moja rekonstrukcija početaka kneštva u dalmatinskim gradovima na nekim mjestima mora ostati hipotetska. Unatoč manjkavosti izvora, nepouzdanosti narativnih izvora i upitne autentičnosti predaje nekih ključnih isprava ipak možemo utvrditi da je ovdje predloženo zaključivanje o počecima ustanove kneštva plauzibilnije od postojećih zaključaka koji su uvođenje gradskog kneštva vezali uz kralja Kolomana. Isplatilo se vratiti se iznova *ad fontes* i stići do novih spoznaja da kralj Koloman nije dirao u ustanovu priora. Služba kneza uvedena je s mletačkom uspostavom vlasti u istočnojadranskim gradovima i preuzeta je kasnije u drugim obalnim gradovima i izvan područja mletačke vlasti. Uvođenje kneštva bio je istodobno izraz unutrašnjih previranja i usko je povezano s formiranjem gradske komune.

78 *Secundo quod avo nostro inclite recordationis Bele regi servitia et fidelitatem servaverunt, salva libertate quam ab eodem Bela habuerunt*, CD IV, 162-163. O pobuni Zadrana protiv mletačke vlasti i priznanju ugarsko-hrvatske vlasti 1242. – 1244., v.: Klaić, Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, 159-160.

79 *Mibi et filio meo aut successoribus meis tributarii ne sitis / Statum et libertatem vestram in integrum conservare*, Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri seks*, 272-273 (l. VI. c. 2).

I danas postoji jedan vidljivi spomenik tih burnih događaja na početku 12. stoljeća, zvonik samostanske crkve sv. Marije u Zadru, koji je dao sagraditi kralj Koloman. Prekrasni natpis oko tri strane zvonika podsjeća na ulazak Kolomana u grad 1105., i baš činjenica da je Koloman tako velikodušno podržavao taj samostan čija je predstojnica Vekenega potekla iz vodeće zadarske obitelji Madijevaca, važan je argument da se Koloman oslonio na stari poredak u gradu.⁸⁰

Da se vratim još jednom na početke, *ad initia*: Mogao bih sada govoriti o sve užim vezama između Nevena Budaka i mene od kraja osamdesetih godina do danas. Na stručnom nas planu najviše spaja interes za povijest gradova i na istočnoj obali Jadrana i u kontinentalnom dijelu Hrvatske. Pritom, čini mi se da nije bilo teme iz hrvatske povijesne kulture koju nismo dodirnuli barem u razgovoru. Drago mi je da se uz stručnu suradnju razvilo i privatno prijateljstvo koje uključuje i naše obitelji. Na oproštaju Nevena Budaka drugi su govorili o njegovim zaslugama oko nastave i u istraživačkim projektima Odsjeka za povijest na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, o njegovu nastojanju da proširi znanja o hrvatskoj povijesti i u široj javnosti, o njegovom angažmanu za dobrobit svoga fakulteta, počevši od inicijative za izgradnju nove zgrade knjižnice. Spomenuo bih da je kao stipendist Humboldtove zaklade u Münsteru za vrijeme Domovinskog rata angažirano i argumentirano zastupao opravdanost političkih ciljeva Hrvatske na putu obrane samostalnosti države. A posebno bih istaknuo da je svojim radom i svojim međunarodnim umrežavanjem u velikoj mjeri pridonio da hrvatska povijest postane čvrsto povezana s općom europskom poviješću. Hvala i ad *multos annos!*

Izvori i literatura

Objavljeni izvori

- „Annales Venetici breves“. U: *Monumenta Germanica historica. Scriptorum tomus XIV*, ur. Henry Simonsfeld. Hannover: Hahn, 1863, 69-72.
- „Annales Venetici breves. Testo e tradizione“. U: *Testi storici veneziani (XI-XIII secolo)*, ur. Luigi Andrea Bertò. Padova: Coop. Libreria Editrice Università di Padova, 1999, 85-99.
- Györffy, Georgius, ur. *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. Volumen I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131*. Budapest: Akadémia kiadó, 1992.
- „Historia ducum Veneticorum“. U: *Monumenta Germaniae historica. Scriptorum tomus XIV*, ur. Henry Simonsfeld. Hannover: Hahn, 1863, 72-89.
- „Historia ducum Veneticorum. Testo e tradizione“. U: *Testi storici veneziani (XI-XIII secolo)*, ur. Luigi Andrea Bertò. Padova: Coop. Libreria Editrice Università di Padova, 1999, 1-83.

80 Na ovo upozorava Zrinka Nikolić, v.: Nikolić, *Rodaci i bližnji. Dalmatinsko gradsko plemstvo u ranom srednjem vijeku*, 77.

- Lucio, Giouanni. *Memorie istoriche di Tragurio ora detto Trau*. Venetia: Presso Stefano Curti, 1673.
- Lucius, Iohannes. *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*. Amsterdam: Apud Ioannem Blaeu, 1668.
- Ljubić, Šime, ur. *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, sv. I. Zagreb: JAZU, 1868.
- Novak, Viktor; Skok, Petar, ur. *Supetarski kartular*. Zagreb: JAZU, 1952.
- Novak, Viktor, ur. *Zadarski kartular samostana svete Marije*. Zagreb: JAZU, 1959.
- Perić, Olga; Matijević Sokol, Mirjana, ur. *Thomae Archidiaconi Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*. Split: Književni krug, 2003.
- Smičiklas, Tade, ur. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Vol. II. Zagreb: JAZU, 1904.
- Smičiklas, Tade, ur. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Vol. IV. Zagreb: JAZU, 1906.
- Stipišić, Jakov; Šamšalović, Miljen, ur. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Volumen I, Zagreb: JAZU, 1967.

Literatura

- Achten, Gerard. *Die theologischen lateinischen Handschriften in Quarto der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz Berlin: Teil 2. Ms. theol. lat. qu.* Wiesbaden: Harrassowitz, 1984.
- Ančić, Mladen. „Od kralja ‚poluboga‘ do prvih ideja o ‚nacionalnom‘ kraljevstvu“. U: *Kolomanov put. Katalog izložbe*, ur. Jelena Borošak–Marjanović (et. al.). Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2002, 42–111.
- Benyovsky Latin, Irena. *Srednjovjekovni Trogir. Prostor i društvo*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.
- Birin, Ante. „Pregled političke povijesti Hrvata u ranome srednjem vijeku“. U: *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, ur. Zrinka Nikolić Jakus. Zagreb: Matica hrvatska, 2015, 37–72.
- Budak, Neven. *Hrvatska povijest od 550. do 1100.* Zagreb: Leykam, 2018.
- Budak, Neven. *Prva stoljeća Hrvatske*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994.
- Deér, Joseph. „Die dalmatinische Munizipalverfassung unter der ungarischen Herrschaft bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts“. *Ungarische Jahrbücher* 11 (1931): 378–387.
- Ferluga, Jadran. *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*. Venezia: Deputazione di storia patria per le Venetie, 1978.
- Grgin, Borislav. „Šokantne novosti – uspomene jednog studenta prve godine povijesti s predavanja Nade Klaić“. U: *Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije. Zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u Zagrebu 29.-30. studenog 2013. godine*, ur. Tomislav Galović, Damir Agićić. Zagreb: FF press, 2014, 87–92.
- Györffy, György. „O kritici dalmatinskih privilegija 12. stoljeća“. *Zbornik Historijskog instituta JAZU* 6 (1969): 97–108.
- Hesbert, René-Jean. „L'évangélique de Zara (1114). Marburg, Westdeutsche Bibliothek: Berlin, theol. lat. quart. 278“. *Scriptorium* 8 (1954): 177–204.

- Jalimam, Salih. „O latinskom tekstu u povelji bana Kulina“. *Istraživanja. Časopis Fakulteta humanističkih nauka u Mostaru* 11 (2016): 31-47.
- Karbić, Damir. „Društvo“. U: *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, ur. Zrinka Nikolić Jakus. Zagreb: Matica hrvatska, 2015, 123-132.
- Klaić, Nada. *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*. Zagreb: Školska knjiga, 1972.
- Klaić, Nada. „Još jednom o tzv. privilegijama trogirskog tipa“. *Istorijski časopis* 20 (1973): 15-87.
- Klaić, Nada. *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga, 1976.
- Klaić, Nada. *Trogir u srednjem vijeku. Javni život grada i njegovih ljudi*. Knjiga II. Sv. 1. Trogir: Muzej grada Trogira, 1985.
- Klaić, Nada; Petricioli, Ivo. *Zadar u srednjem vijeku do 1409*. Zadar: Filozofski fakultet Zadar, 1976.
- Kostrenčić, Marko. „Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom“. *Rad JAZU* 239 (1931): 56-160.
- Kretschmayr, Heinrich. *Geschichte von Venedig*. Gotha: Friedrich Andreas Perthes, 1905.
- Lenel, Walter. *Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs in der Adria*. Straßburg: Verlag von Karl J. Trübner, 1897.
- Macan, Trpimir. *Povijest hrvatskoga naroda*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske; Školska knjiga, 1992.
- Makk, Ferenc. *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.
- Margetić, Lujo. „Vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XII st. i njegovi izvori“. *Historijski zbornik*, 35 (1982), br. 1: 209–258.
- Margetić, Lujo. „Vjerodostojnost šibenskih povlastica (1167. –1322.)“. *Radovi Zadova povijesnih znanosti HAZU u Zadru* 39 (1997): 17-36.
- Mayer, Ernst. „Die dalmatinisch-istrische Munizipalverfassung und ihre römischen Grundlagen“. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 24 (1903): 211-308.
- Nikolić, Zrinka. *Rodaci i bližnji. Dalmatinsko gradsko plemstvo u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Matica hrvatska, 2003.
- Novak, Grga. *Povijest Splita. Od prehistorijskih vremena do definitivnog gubitka pune autonomije 1420. godine*. Split: Škuna, 2005.
- Raukar, Tomislav. *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga, 2008.
- Steindorff, Ludwig. „Der Chronist Thomas archidiaconus von Split – Akteur in einer Konfliktgemeinschaft“. U: *LIBER ROMANI. Studia ofiarowane Romanowi Michałowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, ur. Grzegorz Pac, Krzysztof Skwerczyński. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2020, 313-324.
- Steindorff, Ludwig. *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung*. Köln; Wien: Böhlau Verlag, 1984.
- Steindorff, Ludwig. *Geschichte Kroatiens. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Regensburg: Verlag Friedrichs Pustet, 2020.
- Steindorff, Ludwig. *Povijest Hrvatske. Od srednjeg vijeka do danas*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk d.o.o., 2006.
- Steindorff, Ludwig. „Pravo kao sredstvo stvaranja gradskog identiteta. Slučaj dalmatinskih gradova“. U: *Splitski statut iz 1312. godine. Povijest i pravo. Zbornik radova sa međunarodnog*

- znanstvenog skupa održanog od 24. do 25. rujna 2012. godine u Splitu*, ur. Željko Radić, Marko Trogrlić, Massimo Meccarelli, Ludwig Steindorff. Split: Književni krug Split, 2015, 53-67.
- Steindorff, Ludwig. „Privilegien als Ausdruck kommunaler Emanzipation. Der Fall Šibenik“. U: *Grafenauerjev zbornik*, ur. Vincenc Rajšp. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni Center, 1996, 391-402.
- Steindorff, Ludwig. „Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana“. *Starohrvatska prosvjeta* 16 (1986): 141-152.
- Stephenson, Paul. *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Šišić, Ferdo. *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1301). Prvi dio (1102-1205)*, Zagreb: HAZU, 1944.